

УДК 623.1/3«186/195»(477.53-21 Кременчук)

ВІЙСЬКОВІ КАЗАРМИ У ЗАБУДОВІ КРЕМЕНЧУКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

А. М. Лушакова

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук
вул. Першотравнева, 20, 39600, м. Кременчук, Україна. E-mail: Uzn.kdpu@rambler.ru

На основі першоджерел – архівних документів і місцевої періодики дожовтневих часів, а також візуального обстеження будинків, які збереглися, – прослідковується історія казарменого будівництва в Кременчуці в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Аналізуються стильові особливості і композиційні рішення казармених споруд.

Ключові слова: військова реформа, квартирна повинність, казарма, стиль, композиція.

MILITARY BARRACKS IN THE KREMENCHUK URBAN DEVELOPMENT IN THE LATTER HALF OF XIX CENTURY – THE EARLY XX CENTURY

A. Lushakova

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
vul. Pershotravneva, 20, 39600, Kremenchuk, Ukraine. E-mail: Uzn.kdpu@rambler.ru

On the basis of the original source – archival documents and local periodicals of before the Great October period, as well as a visual inspection of the buildings that have survived, the history of barracks construction in Kremenchuk in the second half of XIX – early XX centuries is traced back. The style features and composition concept of barracks buildings are analyzed.

Key words: military reform, conscription, barracks, apartment, style, composition.

ВОЕННЫЕ КАЗАРМЫ В ЗАСТРОЙКЕ КРЕМЕНЧУГА ВО ВТОРОЙ ПОЛ. ХІХ – НАЧ. ХХ ВЕКА

А. Н. Лушакова

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, г. Кременчуг
ул. Первомайская, 20, 39600, г. Кременчуг, Украина. E-mail: Uzn.kdpu@rambler.ru

На основании первоисточников – архивных документов и местной периодической печати дооктябрьского времени, а также визуального обследования сохранившихся зданий, – прослеживается история казарменного строительства в Кременчуге во второй половине ХІХ – начале ХХ века. Анализируются стилевые особенности и композиционные решения казарменных построек.

Ключевые слова: военная реформа, квартирная повинность, казарма, стиль, композиция.

АКТУАЛЬНІСТЬ РОБОТИ. У 2011 році вивчаються 440 років з часу заснування Кременчука. Ювілейні дати, як на наш погляд, сприяють пробудженню почуттів патріотизму, любові до своєї малої батьківщини і, водночас, стимулюють розвиток регіонального краєзнавства. На жаль, цікава, багата і суперечлива історія нашого міста вивчена далеко неповно і нерівномірно. Якщо уявити історію Кременчука у вигляді книги, то в ній виявляться втраченими не лише окремі сторінки, але й цілі розділи.

Такий стан дослідження історії Кременчука пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. До об'єктивних відносимо наслідки Великої Вітчизняної війни, під час якої місто було зруйноване за офіційними даними на 97 %. У полум'ї війни загинули пам'ятки духовної і матеріальної культури, які творилися впродовж віків. Війна зруйнувала основну джерельну базу історичних досліджень: були знищені історичний та міський архіви, міська бібліотека, краєзнавчий музей, відомчі та приватні архіви і колекції. Як наслідок, місцева історія виявилася переповненою так званими білими плямами.

Однією з них є історія архітектури і забудови Кременчука. Місто, за плечима якого лежить шлях довжиною більш ніж у чотириста років, сьогодні не має жодного узагальненого спеціального дослі-

дження з історії його архітектури та власне містобудування. При цьому поодинокі згадки про окремі найвидатніші кременчуцькі споруди (Успенський собор, міська дума, головний штаб та деякі інші) все ж зустрічаються в загальних працях з кременчуцького краєзнавства як дожовтневої, так і радянської доби.

Але в жодній з них нам не вдалося натрапити на бодай випадкову згадку чи поверховий опис військових казарм Кременчука. Зважаючи на важливе військово – стратегічне значення міста і значну кількість військових підрозділів, які тут перебували впродовж всієї дожовтневої історії, військові споруди, і військові казарми серед них, мали відігравати певну роль у його забудові. Це й зумовлює необхідність дослідження історії спорудження військових казарм у Кременчуці для того, щоб повернути із забуття один із епізодів місцевої історії.

Як зазначалося вище, в літературі знайти відомості про кременчуцькі військові казарми не вдалося. Тому головним джерелом дослідження стали документи із Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) Москви, Російського державного історичного архіву (РДІА) Санкт-Петербурга, іконографічні матеріали з фондів Кре-

менчуцького краєзнавчого музею та приватної колекції М.О. Бутка, місцева періодика дожовтневого часу.

Метою роботи є виявлення і систематизацію першоджерел з теми; аналіз стилевих і композиційних особливостей казармених споруд; з'ясування історичної та художньої цінності вцілілих військових казарм у сучасній забудові Кременчука.

МАТЕРІАЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. Запровадження загальнообов'язкової військової повинності в 1874 р. вело до суттєвого зростання кількісного складу російської армії. Одночасне скасування квартирної повинності надзвичайно загострило проблему розміщення військових частин. Відповідно до Городового положення розташування військових частин у межах міста покладалося на міські думи. Для вирішення всіх питань, пов'язаних із розквартируванням військових, у міських думах створювалися спеціальні комісії: військова, з розквартирування військ і ін. Та оскільки кошти міст були обмеженими, то спорудження військових казарм відбувалося надзвичайно повільно. Тому в 1876 р. за рішенням уряду резервується спеціальний капітал у сумі 30 млн. крб. для спорудження казарм, переважно в містах Європейської частини Російської імперії.

У зв'язку із перебуванням у Кременчуці значного військового контингенту, проблема із казармами була актуальною. Так, у 1900 р. у місті знаходилися: управління повітового військового начальника, 2-га бригада 9-ї піхотної дивізії, 35-й піхотний Брянський полк, 34-й піхотний Севський полк, артилерійський склад Одеського військового округу, місцева артилерійська бригада, 5-й резервний артилерійський парк, Кременчуцький інтендантський речовий склад Одеського військового округу, Кременчуцький місцевий лазарет [1].

Як видно з адресної книги на 1900 рік, значна частина військових установ винаймала приміщення в приватному секторі. Це стосується не лише житла офіцерів, але й розташування канцелярій, управлінь та інших організаційних структур військових частин російської армії. Для нижчих військових чинів (тобто для рядових строкової служби) призначалися казарми. За неповними відомостями, зібраними з різних джерел, на початку ХХ ст. у Кременчуці знаходилися: Дніпровські казарми (місце розташування невідоме), «Сахарні казарми» (існували з початку ХІХ ст. у приміщеннях колишнього цукрового заводу, звідки й походить назва); казарми на Піщаній горі, на Бульварній вулиці, на території артилерійських складів та інтендантського складу, казарми місцевого гарнізону, 35-го піхотного Брянського та 36-го піхотного Орловського полків.

Зовнішній вигляд казарм на Піщаній горі відомий із фотографій з колекції РДІА [2]. Це Г-подібна у плані одноповерхова дерев'яна споруда, обмазана глиною та пофарбована в білий колір, під залізною покрівлею. Будь-які декоративні деталі, прикраси чи елементи членування стіни відсутні. Місце розташування цих казарм у сучасній забудові Кременчука встановити важко. Це може бути район електростанції, де на плані 1901 р. позначені казарми, або арт-

склади на Червоній гірці. Вони не збереглися до наших днів, як і переважна більшість споруд артилерійських складів на Червоній гірці. Виняток складає триповерхова казарма для нижчих чинів, позначена на плані 1905 р. під № 490 (зараз житловий будинок по вулиці 60 років Жовтня, 54) [3].

Це прямокутна в плані споруда на бутовому фундаменті, цоколь із тесаних плит місцевого граніту, стіни цегляні. Головний фасад розчленований на центральний і бічні ризаліти. По висоті дім розділений на два яруси, розмежовані горизонтальним гуртом, який проходить на рівні міжповерхового перекриття між першим і другим поверхами. Уникнути казарменої монотонності авторам проекту вдалося за рахунок компактного об'єму, використання різного розміру та форми віконних прорізів і декоративних елементів. Мальовничості будинку надавала лицева різнокольорова цегла: біла використовувалася для декоративних елементів (наличники, гурт, фриз); із жовтої були викладені ризаліти, з червоної – основне поле стіни.

Все це надавало звичайній солдатській казармі, яка, до того ж, знаходилася не в місті, а на території військової частини, не лише певної монументальності, але й ошатності домашнього житла. Спорудження казарми, як і інших будинків на території складу на Червоній гірці, велося на кошти військового міністерства.

На кошти міської думи на початку ХХ ст. була збудована казарма для військових місцевого гарнізону. За словами старожилів, вона знаходилася на Троїцькій (зараз Красіна) вулиці напроти стадіону станції юних техніків. Будинок не зберігся, зруйнований у роки Великої Вітчизняної війни, зображення відоме з дожовтневої поштової листівки [4]. Це двоповерхова прямокутна в плані кам'яна споруда. Лицевий фасад розчленований на центральний та бічні ризаліти. Симетричність композиції підкреслена куполом, зведеним над центральним ризалітом. Віконні прорізи прямокутні, в ризалітах – аркові; центри ризалітів виділені спареними арковими вікнами. Поверхня стін у ризалітах вкрита дощатим рустом. Вивершує стіни карниз із модульйонами, над яким у ризалітах підносяться вигадливі за формою аттики та ступінчасті фронтони. Таку мальовничість можна пояснити розташуванням казарми майже в центрі міста на червоній лінії вулиці, тому вона вирішувалася як громадська споруда, а не просто житло для нижчих чинів російської армії.

Після повернення до Кременчука з російсько-японської війни 35-го Брянського піхотного полку приймається рішення про перебудову міських казарм на Бульварній вулиці (так званих Бульварних казарм) під розквартирування брянців. Зовнішній вигляд Бульварних казарм до перебудови відомий із фотографії Ф. Теплицького з колекції РДІА [5]. Це кілька дерев'яних одноповерхових прямокутних у плані споруд, витягнутих своїми фасадами вздовж кварталу між вулицями Міщанською (зараз Чапаєва), Бульварною (40 років Жовтня), Троїцькою (Красіна). Композиційне і декоративне вирішення

казарм аналогічне одноповерховій казармі на Піщаній горі.

Навесні 1910 р. підрядник Новіков виграв торги на виконання кам'яних та цегляних робіт [6]. В 1910–1911 рр. на місці казарм вздовж вулиць Міщанської та Троїцької ведеться спорудження двох кам'яних двоповерхових казармених будинків. Вони збереглися в сучасній забудові Кременчука і використовуються за початковим призначенням однією з військових частин Українських Збройних Сил. Казарми були обладнані водяним опаленням, яке в 1911 р. виконала фірма «Санітас» [7].

Ідея військової могутності, надійного захисту була головною при розбудові ансамблю споруд 35-го Брянського полку. Звідси широке використання в декорі елементів середньовічної кріпосної архітектури, зокрема, зубців-бійниць, які вивершують центральну частину фасаду казарми з боку вулиці Троїцької та торцеві фасади обох споруд. Вони надавали будинкам рис монументальності та слугували своєрідним висотним акцентом у забудові Бульварної вулиці.

Будинки схожі між собою за функціональним призначенням, композицією, декором, але не однакові. Більш вдалим виявилось вирішення казарми, розташованої вздовж вулиці Міщанської. Завдяки потужному акценту в центрі споруди, де знаходилася полкова в ім'я Преображення Господне церква, вдалося уникнути враження гнітючої монотонності та сухості, які, на жаль, притаманні іншій казармі, розташованій вздовж вулиці Троїцької. Місцезаляження полкової церкви, розрахованої на 400 осіб, виділене на фасаді п'ятьма напівколоннами тосканського ордеру, увінчаними класичним фронтоном, величезними двосвітними вікнами, а також ризалітами, в яких знаходилися парадні входи до церкви, та більш вишуканим декором.

У планах будівельників було зведення над церквою дзвіниці – 13 серпня 1913 відбулися торги на здачу з підряду робіт на їх виконання [8], але реалізації цих задумів завадила Перша світова війна.

36-й Орловський піхотний полк, який був переведений до Кременчука після закінчення російсько-японської війни, спочатку розквартирувався в приміщеннях казарм місцевого гарнізону по Троїцькій вулиці [9]. Проте казарми виявилися замалими, і тому в 1913 р. постає питання про спорудження нових будинків на кошти міста. 1 квітня 1913 р. відбулося засідання військової комісії Кременчуцької міської думи, яка розглядала питання про виділення земельної ділянки для будівництва казарм Орловського полку [10]. Пропонувалося кілька варіантів, зпоміж яких найкращим визнається територія іподрому, розташована на Бульварній вулиці неподалік від земської лікарні. А оскільки ця земля належала Полтавському губернському земству, то міська дума запропонувала обміняти обрану ділянку на міську землю за земською лікарнею [11]. На екстреному засіданні міської думи у квітні 1913 р. затверджується план і кошторис на спорудження одноповерхового кам'яного будинку для речового цейхгаузу,

одноповерхового кам'яного будинку для зберігання збройового, столярного і медичного запасів та одноповерхового кам'яного будинку для частини обозу Орловського полку.

Визнано за необхідне, для розширення ділянки для будівництва орловців, придбати сусідню з колишнім іподромом приватну садибу, яка належала Мешелю [12].

Відразу після цього проводяться торги на здачу з підряду робіт на спорудження обозних комор і цейхгаузу, які виграв підрядник Ф.Р. Мухін [13]. 29.06.1913 р. відбулася урочиста закладка холодних споруд Орловського полку [14]. Нагляд за ходом будівництва дума доручила члену міської управи Ф.О. Шилку і міському техніку Т.С. Ястрембському [15]. Перевірку якості будівництва здійснила комісія у складі губернського інженера І.М. Небаронова та молодшого інженера губернської управи К.М. Купинського, яка визнала роботи задовільними [16].

Планами передбачалося також спорудження казарм для солдатів Орловського полку. В зв'язку із відсутністю на той час міського архітектора, Кременчуцька дума звернулася до власника архітектурно-будівельного бюро в Полтаві Когана з проханням скласти проект і кошторис для казарм Орловського полку [17]. Але завантажений замовленнями і не маючи змоги вкластися у відведений думою термін, Коган відмовився, тому замовлення передається військовому інженеру Мойсеєву, який приїздить в лютого до Кременчука із Харкова, аби ознайомитися з місцем розташування майбутньої казарми [18]. Після огляду місця інженер пообіцяв виготовити план і кошторис впродовж місяця. Для виконання цих робіт дума виділила 95 000 крб. [19].

20 лютого 1914 р. військова комісія думи зупинила свій вибір на проекті двоповерхового будинку казарм для Орловського полку. Його спорудження планувалося здійснити в 1914 році [20].

У березні 1914 р. плани казарм Орловського полку, розроблені Мойсеєвим, розглядаються та затверджуються комісіями управи: фінансовою, з розквартирування військ, про користь і потреби [21]. На майданчик почали завозити будівельні матеріали, але з початком Першої світової війни роботи із спорудження казарм Орловського полку були призупинені [22].

Враховуючи специфічне призначення казармених споруд, при їх будівництві найперше піклувалися про функціональність. Але, як можна судити з небагатьох уцілілих об'єктів, і естетичні художні елементи не відкидалися зовсім.

ВИСНОВКИ. Як бачимо, казарми були найбільш масовим типом військових споруд у Кременчуці другої половини XIX – початку XX ст. Вони зводилися на кошти міської думи і військового міністерства. За рахунок державного бюджету казарми будувалися переважно на території артилерійських складів Одеського військового округу та Кременчуцького інтендантського речового складу. Казарми, які зводилися коштом міської думи, розташовувалися в межах житлової забудови на червоній лінії ву-

лиці, і розглядалися як громадські споруди з відповідним архітектурним вирішенням фасадів. У стильовому відношенні це була переважно еkleктика, так званий «цегляний стиль» із широким використанням лицевої різнокольорової цегли та окремих елементів давньоруської архітектури. Військові казарми відігравали важливу роль у забудові міста, формуванні архітектурних ансамблів і панорам окремих міських районів.

Переважає більшість військових казарм дожовтневої пори була зруйнована під час Великої Вітчизняної війни. Збереглася в сучасній забудові міста колишня триповерхова казарма на Червоній гірці, яка використовується як житловий будинок. Її зовнішній вигляд спотворений прибудовами до дворового фасаду та однотонним пофарбуванням стін, з під якого не видно різнокольорової цегли. Після відбудови використовуються за своїм початковим призначенням колишні Бульварні казарми. На жаль, ні масштаб, ні монументальність цих споруд не виявлені у сучасній забудові. Фасад казарми з боку вулиці Чапаєва закритий суцільною стіною каштанів; розташовані напроти промислові корпуси взуттєвої фабрики надійно відгородили ошатні фасади від можливості перспективного огляду.

Казармені споруди, які збереглися в сучасній забудові міста, після проведення додаткових досліджень та ретельного обслідування їх технічного стану, можуть бути взяті на облік як пам'ятки архітектури місцевого значення та внесені до Зводу пам'яток історії і культури України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год / Сост. Д.А. Иваненко. – Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1900. – С. 22–34.
2. РДІА, ф. 1293, оп. 169, № 1459.
3. РДВІА, ф. 348, оп. 17, № 4237.
4. Кременчуцький краєзнавчий музей, ІДП, 841, о/ф.
5. РДІА, ф. 1293, оп. 169, № 1457.
6. Кременчугская жизнь. – 1910. – № 5.
7. Кременчугская мысль. – 1911. – № 14, 14.8. Приднепровский голос. – 1913. – № 379.
9. Поштова листівка "Казармы местного гарнизона". – Приватна колекція М.О. Бутка.
10. Приднепровский голос. – 1913. – № 267.
11. Приднепровский голос. – 1913. – № 270.
12. Там само. – 1913. – № 274.

13. Там само. – 1913. – № 310.
14. Там само. – 1913. – № 337.
15. Там само. – 1913. – № 249.
16. Там само. – 1913. – № 341.
17. Там само. – 1913. – № 489.
18. Там само. – 1914. – № 522.
19. Там само. – 1914. – № 525.
20. Там само. – 1914. – № 537.
21. Там само. – 1914. – № 567.
22. Там само. – 1914. – № 693.

REFERENCES

- 1 Address, calendar and information book of Poltava province for 1900 / Completed by D.A. Ivanenko. – Poltava: Printing and lithography house of Province council, 1900. – P. 22–34 [in Russian].
2. RDIA, f. 1293, op. 169, №.1459 [in Russian].
3. RDVIA, f. 348, op. 17, №. 4237 [in Russian].
4. Kremenchuk local history museum, IDP, 841, o/f [in Russian].
5. RDIA, f. 1293, op. 169, №.1457 [in Russian].
6. Kremenchuk life. – 1910. – №. 5 [in Russian].
7. Kremenchuk thought. – 1911. – №. 11 [in Russian].
8. Voice of Pridneprovya. – 1913. – №. 379 [in Russian].
9. The postcard "Barracks of town garrison". - Private collection of M.O. Butko, the collector [in Russian].
10. Voice of Pridneprovya. – 1913. – №. 267 [in Russian].
11. Voice of Pridneprovya. – 1913. – № 270 [in Russian].
12. Ibidem – 1913. – № 274 [in Russian].
13. Ibidem – 1913. – № 310 [in Russian].
14. Ibidem – 1913. – № 337 [in Russian].
15. Ibidem – 1913. – № 249 [in Russian].
16. Ibidem – 1913. – № 341 [in Russian].
17. Ibidem – 1913. – № 489 [in Russian].
18. Ibidem – 1914. – № 522 [in Russian].
19. Ibidem – 1914. – № 525 [in Russian].
20. Ibidem – 1914. – № 537 [in Russian].
21. Ibidem – 1914. – № 567 [in Russian].
22. Ibidem – 1914. – № 693 [in Russian].

Стаття надійшла 22.06.2011.

Рекомендована до друку
к.і.н., доц. Маслаком В.І.